

Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi

Russian's Moving of Armenians from Van Vilayet and Environs to the Caucasus in 1915

Nejla GÜNEY* - Güzin ÇAYKIRAN**

Öz

Rusya, Akdeniz'e inmek için Balkanlarda yeni devletler kurulmasından sonra buranın zorlu bir yol hâline geldiğini gördü ve yeni istikamet arayışlarına girişti. Rusya, Akdeniz'e Doğu Anadolu üzerinden inmeyi planladı ve bu amaçla bir taraftan Ermenilerle Kürtleri kazanmaya çalıştı. Diğer taraftan da Ermenilerle Kürtler arasındaki düşmanlığı artırmak için her iki unsuru birbirine karşı kıskırttı. Rusya'nın çabaları sonucunda Bedirhanlar başta olmak üzere bazı Kürt aşiretleri Rusya'ya yakınlaştı. Ermeniler ise Rus ordusunda yer alma kararı alıp Tiflis'te gönüllü Ermeni gençlerini askere almaya başlamışlardı. Bunun üzerine bazı Ermeniler Rus ordusuna katılmak üzere firara başlamış, bir kısmı da Osmanlı topraklarında kalarak isyan etmişti. Bu isyanların da etkisiyle Rus ordusu kolayca ilerleyerek 11 Mayıs 1915'te Malazgirt, 18 Mayıs'ta Gevaş ve 20 Mayıs'ta Van'ı işgal etti. Rusların Van'a girmesiyle birlikte Ermeniler tarafından şehrin anahtarı Rus General Nikolay Nikolayevič Yudenic'e takdim edildi. Bunun sonucunda Rusya, Van'da Ermenilerin geçici bir hükümet kurmasına müsaade etti. Daha sonra Osmanlı ordusu mukabil bir harekâtle Rusların işgal ettiği bölgelerden Malazgirt, Adilcevaz ve Karaköse'yi geri aldı. Bunun üzerine Ruslar bölgede bazı kararlar aldılar. Bu kararlardan biri bölgede yaşayan Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesi idi. Bu çalışmada; Rusların Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmasının sebep ve sonuçları ele alınacaktır. Çalışmada ayrıca Kafkasya'ya göç ettirilen Ermenilerin ne kadar olduğu ve ne gibi güçlüklerle karşılaştıkları sorularının cevaplanması amaçlanmaktadır. Ayrıca çalışmada; Osmanlı arşiv belgeleri ile Ermenice çalışmalar ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermeniler, Kürtler, Van, Göç Ettirme, Kafkasya.

Abstract

Following the founding of the new states with the aim of reaching the Mediterranean in the Balkans Russia realizing the difficulty of this task began seeking for ways. Russia planned to reach the Mediterranean via Eastern Anatolia. To this end she, on one hand, tried to win the Armenians and the Kurds over. On the other, she provoked them against each other and incited enmity between the Armenians and the Kurds. As a result of the Russian exertions some of the Kurdish tribes, such as the Bedirhans, approached Russia. Armenians, meanwhile, having decided to take their position in the ranks of the Russian Army began conscripting voluntary Armenian youth in Tbilisi. Upon the developments, some Armenians deserting the Ottoman Army to join the Russian Army, and some staying the Ottoman territories launched rebellions. Owing to the rebellions Russian Army easily marched over Van and occupied Malazgirt on 11 May 1915, Gevaş on 18 May and Van the city on 20 May 1915 with ease.

Makale Geliş Tarihi: 08.05.2020. Makale Kabul Tarihi: 15.10.2020.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü. ngunay@gazi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5895-8359.

** Dr. guzincaykiran@gmail.com. ORCID ID: 0000 0002 8524 8405. Bu makale yazarın "Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1920)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Gazi

Akademik
Bakış

133

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

What is more, the key to the city was presented to the Russian General Nikolai Nikolayevich Yudenich by the Armenians living in the city. As a result of the gesture, Russia allowed the Armenians to set up a provisional government in Van. Later the Ottoman Army, with a counter operation took the Russian occupied territories of Malazgirt, Adilcevaz and Karaköse back. Russians, in return, took some decisions. One such decision was the moving of the Armenians living in the region to the Caucasus. This study concentrates on the causes and effects of the forced removal of the Armenians by the Russians. Moreover, the study seeks to find an answer to the number of the Armenians moved and the hardships they faced on their route to the Caucasus through the documents found in the Ottoman archives and in the relevant Armenian literature.

Key Words: Russia, Armenians, Kurds, Van, Moving, Caucasus.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Rus ordusunun ilk hedefi, Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğu sınırlarından sıcak denizlere inerek İtilaf kuvvetleriyle güneyde birleşmekti. Zira Balkan Savaşları sonrası Balkanlar, Rusların hedefi için zorlu bir istikamet haline gelmişti. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesi Ruslar için en kolay ve en yakın yoldu. Esasen Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kars platosunu ele geçirmiş olduğundan coğrafi bir üstünlüğe sahipti.

Çünkü Kazım Karabekir Paşa'ya göre Kars platosuna sahip olmak demek, Dicle-Fırat boyunca Akdeniz ve Basra körfezine inen yolların tepesine hâkim olmak demektir.¹ Bu kapsamda Rusya, Osmanlı hududuna yakın bölgelerde askeri yığınaklar yapmıştı.² Dolayısıyla Rusya bölge üzerinde coğrafi ve askeri bir üstünlüğe sahipti. Fakat Rusya'nın hedefleri için bu istikamette konuşlanmış olan III. Osmanlı ordusu büyük bir engel teşkil etmekteydi.

Bu engeli bertaraf etmek isteyen Rusya, bölgede meskûn Kürtler ve Ermeniler arasında yürüttüğü çeşitli politikalarla³ bu unsurların Osmanlı Hükümetine bağlılığını zayıflatmayı başarmıştı. Bu maksatla unsurlara para ve silah dağıtmış, Kürt-Ermeni çatışmasını kışkırtmış, unsurlar arasında milliyetçilik propagandası yaparak devlete sadakatlerini azaltmıştı.⁴ Bunların bir sonucu olarak da III. Orduya bağlı kolordular bölgesinde bir kısım Kürtler ve Ermenilerin çoğu

- 1 Kazım Karabekir Paşa, doğu sınır bölgesinin önemini şöyle ifade eder: Kars yaylasına hâkim olmak demek, Anadolu'yu istila etmek için pusuya yatmak demektir. Kars yaylasına hâkim olmak demek Dicle Fırat boyunca Akdeniz ve Basra körfezine inen yolların tepesine hâkim olmak demektir. Kars yaylası oralara inecek olan seni tutacak olan biricik settir. Tefik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, Milli Savunma Akademisi, İstanbul, 1958, s. 37 (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi).
- 2 Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Grupların Birbirleriyle ve Osmanlı Devleti ile İlişkilerinde Rus Etkisi", *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan" Bildiriler Kitabı*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, s. 484.
- 3 Nejla Günay, "Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:10, C. 20, Yaz 2017, s. 49.
- 4 Nejla Günay, "Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı:56, 2017, s. 64-67.

Göz

seferberlik davetine uymamış ve firar etmişlerdi. Nitekim III. Osmanlı ordusu, seferi kadrolarını tamamlayamadan Birinci Dünya Savaşı'na girmek zorunda kalmıştı.⁵

Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce Ermeni komitecileri, Erzurum'da bir araya gelerek VIII. Taşnak Kongresi'ni yapmışlardı. Kongrenin amacı; savaş başladığında Ermenilerin hal ve hareket tarzlarını belirlemektir. Nitekim kongrede komiteciler, savaşın gidişatına göre Ermenilerin silahlarıyla birlikte Rus ordusuna katılmalarına karar vermişler (Ek Belge:1)⁶ ve bu kararla birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin çoğu, ister sivil⁷ ister Osmanlı ordusunda asker olsun Ermeni komitecilerinin çağrısına uyarak Tiflis'te kurulmuş olan Ermeni Gönüllü Birliklerine katılmak üzere firara başlamışlardı. Bu firarlarla birlikte gönüllü birliklerin sayısı 60,000'i bulmuştu.⁸ Bu dönemde özellikle 1914 Kasım-Aralık aylarında Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya 33,078 Ermeni, İran'dan ise (Tebriz, Hoy, Urmiye ve Dilman), Kars ve Erivan'a 40,304 Ermeni göç etmişti.⁹ Ermeni müellif Tatoyan'ın verilerine göre ise bu dönemde yaklaşık 100,000 Ermeni Rusya'ya geçiş yapmıştı.¹⁰ Bunların yanı sıra Erçmiadzin Katogikosu V. Kevork ile Rus Çarı II. Nikolay 20 Aralık 1914'te bir görüşme yapmış ve görüşme sonunda Rus topraklarına yapılan göçler daha da artırmıştı. Zira yapılan görüşmede Çar, Katogikos'a Ermeni yönetimi altında hangi toprakları istediklerini sormuştu.¹¹ Esasen 1913 yılı başında Katogikosluk, *Doğu Anadolu'nun Rusya'ya katılması için Rus Hükümetine başvurulması* kararı almıştı. Bundan sonra da Rusya; Erçmiadzin Katogikosu ve Ermeni komitelerini kendi siyasî amaçları doğrultusunda yönlendirmeye ve onlardan yararlanmaya başlamıştı.¹² Dolayısıyla Ermeniler, Rusların işgal ettiği bölgelerde bir Ermeni devleti kurulacağı hayaline kapılmışlardı. Diğer taraftan da Osmanlı toprakla-

5 Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 93.

6 ATASE, BDH-Kls.: 2811, Dosya: 26, Belge: 28 (18 Eylül 1914). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, C. 31, sayı:81, 1982, s. 61. Kemal Çiçek, "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, s. 69. (Ek-1).

7 Örneğin Erzurum Narman'da iki Ermeni köyü tamamen Rus ordusuna iltihak etmişti. ATASE, BDH-Kls.:510, Dosya: 494, Belge: 23(30 Aralık 1914).

8 ATASE, BDH-Kls.:2820, Dosya: 69, Belge: 4, Fih.:7.

9 Յ. Տէր Մարտիրոսեան, Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին [1914-1915 Yılları Arasında Van'da Büyük Olaylar], Արարատ, Երևան, 1917, http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999_Մեծ%20դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին [Y., Ter Martirosyan, *Meds Depkeri Vaspuraganum 1914-1915 Tuakanerin*, Ararat, Yerevan, 1917].

10 Ռ. Թաթոյան, Արևմտահայության Թվարանակի Հարցը 1878-1914 թվականներին/1878-1914 Tarihleri Arasında Batı Ermenistan'da Nüfus Sorunu], ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, Երևան, 2015, էջ 108. [R. Tatoyan, *Arevmitahayutyan Tvakanaki Harts 1878-1914 Tvakanerin*, HHGAA Hayots Tsegaspanutyan Tangaran-Institut, Yerevan, 2015].

11 Günay, a.g.m., 2017, s.68.

12 Günay, a.g.m., 2019, s. 488, 498.

Gözi

Akademik Bakış

135

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

rında kalan Ermeniler, Rus ilerleyişine bağlı olarak Van, Muş, Sivas, Diyarbakır, Adana, Urfa ve diğer Anadolu şehirlerinde eş zamanlı olarak isyan etmişlerdi.¹³

III. Ordu bölgesinde meskûn Kürtlerin çoğu ise, göçebe ve yarı-göçebe yaşam tarzları ve aşiret kurallarına bağlılıklarından dolayı askerliği sevmiyor ve kaçıyorlardı.¹⁴ Ayrıca Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Rusya, bölgede bulunan Ermenilere olduğu gibi Kürtlere de otonom bir devlet kurma sözü vermişti.¹⁵ Bu maksatla Kürt muhalifler arasında yer alan Bedirhan Abdürrezzak, Simko İsmail Ağa ve Seyyid Taha'yı kendine taraf edinen Rusya¹⁶, bunların teşvikiyle Osmanlı-Rus ve İran sınırlarında bulunan Kürt aşiretlerinin bir kısmını ayaklandırmıştı.¹⁷ Nitekim Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mihail Nikolayeviç von Giers'in Rusya'ya sunduğu raporunda; Kürtler ve Ermeniler tam zamanında ayaklandırılmışlardı.¹⁸ Diğer bir deyişle Osmanlı ordusu, Ruslar tarafından isyan ve firar gibi faaliyetlerle yıpratılmaya çalışılmıştı. Öte yandan ordu sorumluluk sahasının sarp ve yüksek dağlarla çevrilmiş olması ve orduya yeterli lojistik desteğin¹⁹ sağlanamaması da orduyu müşkül bir durumda bırakmıştı.

Nitekim I Kasım 1914'te Rus ordusunun Bayezid/Muson, Kağızman/Kötek, Erzurum/Narman-Oltu/Kaleboğazı hattından Osmanlı topraklarına saldırmasıyla Doğu Cephesi'nde harekât başladı (Ek Kroki-1).²⁰ Savaş başladığı zaman Ruslarla I. ve II. Köprüköy Muharebeleri ile Azap Muharebesi yapılmış ve bu muharebeler sonunda Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Cephedeki gelişmeler üzerine Enver Paşa, 13 Aralık'ta Köprüköy'e gelerek 19 Aralık 1915'te III. Ordunun kumandanlığını devralmış ve 22 Aralık'ta Ruslara karşı büyük bir taarruzla Sarıkamış Harekâtını başlatmıştı. Fakat harekât, 19 Ocak 1915'de büyük bir hezimetle sona ermişti.²¹ Böylece Ruslar, Ermenilerin isyan ettikleri bölgeleri de dikkate alarak Van Gölü kuzeyinden Malazgirt-Muş üzerinden Erzurum'un batısına doğru ilerlemek üzere harekete geçti.²² Ayrıca

13 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 41.

14 P. İ. Averyanov, *19. Yüzyılda Osmanlı-İran Rus Savaşlarında Kürtler*, (Çev. İ. Kale), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2010, s.198.

15 Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5, C. 17, 2008, s. 140. Ronald Grigor Suny, *Ancak Çölde Yaşayabilirler*, (Çev. Ebru Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul, 2016, s. 265.

16 Günay, a.g.m., 2017, s. 69.

17 ATASE, BDH-Kls.:193, Dosya: 698, Belge:817, Fih: 3(1) (14 Kasım 1914).

18 Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 66-67 (10 Eylül1914).

19 Tuncay Öğün, "Bitlis Halkının Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Sağladığı Lojistik Destek", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyum Bildirileri*, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, Bursa, 2013, s.345.

20 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.101.

21 Belen, a.g.e., C.I. s. 135-192.

22 Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 91-97.

Görüş

Van Gölü'nün güneyinde bulunan Nasturiler ve bölgenin sarp dağlarla çevrilmiş olması Rus birliklerinin sol tarafını emniyetli kılmaktaydı. Diğer taraftan da Van'da Ermeni isyanı başlamıştı (Ek Belge:2). Dolayısıyla Rus birlikleri İran'a bağlı Kotur üzerinden Van/Saray'a yönelmişlerdi.²³ Böylece iki koldan hareket eden Rus ordusu, 11 Mayıs 1915'te Malazgirt'i, 18 Mayıs'ta Gevaş'ı ve 20 Mayıs'ta da Van'ı işgal etmişti.²⁴

Ermenilerin, Van'daki isyanı, 20 Nisan 1915'te başlamıştı.²⁵ Osmanlı birlikleri ve Ermeni komiteleri arasında 26 gün süren *şiddetli* muharebeler sonunda Osmanlı birlikleri, Rus birliklerinin Van/Saray istikametinde ilerleyişi karşısında 16-17 Mayıs 1915'te Van'ı boşaltmak zorunda kalmıştı. 20 Mayıs'ta da Heço (Haçatur Amiryan) ve Dro (Drastamat Kanayan)'nun kumandasında Ermeni Gönüllü Birlikleri ve Nikolay Nikolayeviç Yudenic kumandasındaki Rus birlikleri Van şehrine girmiş²⁶ ve şehirde bulunan Taşnaklı Aram Manukyan şehrin anahtarını Rus General'e takdim etmişti. Bunun üzerine General Yudenic'te Manukyan'a sadece Ermeni Gönüllü Birliklerinden oluşacak bir hükümet kurmasını emretmişti.²⁷ Bu doğrultuda harekete geçen Ermeni komitecileri iki gün sonra Van Ermeni Geçici Hükümetini²⁸ kurmuş ve Aram Manukyan Van Valisi olmuştu.²⁹ Fakat Ekim 1915'te vilayete Ermeni idareciler yerine Rus idarecilerin atandığı anlaşılmaktadır. Zira Aram Manukyan'dan sonra Rus General Pavel Voronov Van Valisi olarak atanmıştır.³⁰

Çalışmada Rusların Van'ı işgal etmesiyle birlikte harp sahasında bulunan Ermenilerin Ruslar tarafından Kafkasya'ya *göç ettirilmesi* anlatılmaya çalışılmıştır. Konu kapsamda yapılan literatür taramasında herhangi bir çalışma

23 ATASE, BDH, Kls.: 2818, Dosya:1, Belge: 32(33). (Rus ordunun Van'a yönelik istikameti için bakınız: Ek-3).

24 Belen, a.g.e., C.II, s. 98-102.

25 ATASE, BDH, Kls.: 528, Dosya: 1029, Belge: 23, Fih.: 11 (Ek-2).

26 Հայկ Դեմոյան, Մարտերով Կյանքի Ու Արժանապատվության Համար. Ինքնապաշտպանական Մարտերը Մեծ Եղեռնի Տարիներին /*Haysiyet ve Varlık İçin Mücadele: Büyük Felaket Yıllarında Mukavemet*/, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Տեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, Երևան, 2015, էջ 11-17. [Hayk Demoyan, *Makearelov Kyanki u Arjanapatvutyanyan Hamar Inknapaştapanakan Marteri Mets Eǵerni Tarinerim*. HH GAA Hayots Tseǵaspanutyanyan Tangaran-Institut. Yerevan, 2015].

27 Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], <http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999/Մեծ%20ղէպերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>.

28 Martirosyan'a göre, kurulan hükümetin adı; Van Ermeni Geçici Hükümeti idi. Տէր-Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20052/Մեծ%20ղէպերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>.

29 Justin McCarthy, Esat, Aslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*. (Çev. B. Yoğun), T&K Yayınları İstanbul, 2018, s. 240.

30 Ռ. Սահակյան, “Միլիցիայի Կազմակերպումը Վանի Նահանգում (1915 թ. Հոկտեմբեր – 1916 թ. Սեպտեմբեր) [Van Vilayeti'nde Milis Örgütü (Ekim 1915 - Eylül 1916)]”, Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 2, 2018, <https://artsakhlib.am/2019/09/05/միլիցիայի-կազմակերպումը-վանի-նահանգ/>, էջ 149-159 [R. Sahakyan, “Militsiayin Kazmakerpumi Vani Nahangum (1915 T. Hoktember-1916 T. September)”, *Patma-Banasirakan Handes*, 2, 2018].

tespit edilememiştir. Dolayısıyla literatüre yeni bir konunun kazandırılması ve bundan sonraki süreçte de konunun tartışmaya açılması hedeflenmektedir.

Rusların Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi

Van'ın işgalinden sonra III. Osmanlı ordusu taarruza geçerek 25 Temmuz 1915'te Malazgirt, 26 Temmuz'da Adilcevaz, 3 Ağustos'ta da Karaköse'yi Rusların elinden almış ve Rus birlikleri geri çekilmişti.³¹ Bu gelişme üzerine Rus ordusu kumandanı Yudenic, mukabil harekât için birtakım tedbirler almaya başlamıştı. Bu tedbirlerden biri, Rus ordusunun işgali altında bulunan bölgelerde meskûn Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesi idi. Zira bölgede bulunan Ermeniler, harekât alanlarını kısıtlıyorlardı.³² Diğer bir deyişle harekât alanlarının boşaltılması gerekiyordu. Bu maksatla General Yudenic, Van Valisi Manukyan'a savaş alanlarında bulunan Ermenilerin Erivan ve çevresine göç etmesi gerekliliğini anlatmıştı. Fakat Vali Aram Manukyan ve diğer Ermeni komiteciler göç kararına karşı çıkarak; *biz kimsenin yardımı olmadan da zafer kazandık; ülkemizi savunacak azmimiz var* demişlerdi. Ancak Ermeni Gönüllü Birlikleri kumandanı General Antranik Ozanyan ile General Yudenic Ermenilerin göç ettirilmesi konusunda karara varmışlardı.³³ Nitekim General Yudenic, Temmuz 1915'te bölgede bulunan Ermenilerin kuzeye göç etmesi emrini verdi.³⁴

Ermeni müellif Kevorkyan'a göre *Rusların bir miktar ihtiyatlı davranması as-keri zorunluluklarla açıklanabilir ancak St. Petersburg'un Van merkezi dahil bütün vilayet-teki Ermenilerin tahliye edilmesi emrini vermiş olması şaşırtıcı* idi.³⁵ Svazlıyan'ın *Hayatta Kalan Görgü Tanıklıklarının Anlattıkları* adlı derleme eserinde Manvel Marutyan'ın tanıklığına göre; *Rus entrikası Ermeni'yi kendi doğum yerini ve mezarlarını terk etmeye zorlamıştı.*³⁶ Dolayısıyla Rusların Ermenileri göç kararı; Rus işgal bölgesinde bir Ermeni devleti kurulacağı hayali taşıyan Ermeniler için anlamsız bir karar olarak bulunmuştu. Diğer taraftan da Rusların sıcak denizlere inmek maksadıyla Ermenileri kullandıklarını kanıtlamaktadır.

Ruslar karar kapsamında Ermenilere göç hazırlığı için üç gün süre vermişlerdi. Bu süre zarfında Ermeniler hazırlıklarını tamamlayamadan Ağustos başında Kafkasya istikametinde göçe başladı.³⁷ Nitekim Ermeni kaynaklarına göre Rusların göç kararı kapsamında Van, Bulanık, Adilcevaz, Erciş, Malazgirt,

31 Belen, a.g.e., C.II, s.116-123.

32 Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, (Yay.Haz. A., Tetik, S. Kiper, A. Seven, ve Y.S. Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 98.

33 Verjine Svazlıyan, *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklıklarının Anlattıkları*, (Çev. T. Voğormiyacıyan ve P. Çavikyan), Belge Yayınları, İstanbul, 2013, s.180, 215.

34 McCarthy vd., a.g.e., s. 259.

35 Raymond Kevorkyan, *Ermeni Soykırımı*, (Çev. A.T. Ekmekçi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 468.

36 Svazlıyan, a.g.e., s. 199.

37 Svazlıyan, a.g.e., s. 181, 215.

Göç

Akademik
Bakış

138

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

Ahlat, Müküs(Bahçesaray), Şatak(Çatak) ve Muş'tan toplam 150,000–200,000 arası Ermeni, Erivan ve çevresine geçmişti.³⁸ Fakat 1914 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre Ermenilerin göç ettirildiği bölgelerde 120, 392 Ermeni yaşamaktaydı.³⁹ Ayrıca 28 Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Ermenilerin bir kısmı Rus ordusuna katılmak üzere Osmanlı topraklarını terk ederken bir kısmı da Osmanlı Devleti'nin 27 Mayıs 1915'te aldığı göç kararıyla ülkenin güney vilayetlerine göç ettirilmişti. Aynı zamanda Osmanlı Hükümetinin göç kararına karşı çıkan bir kısım Ermeni de Kafkasya'ya kaçmıştı. Örneğin Muş ve çevresinden Van'a ve oradan da Kafkasya'ya 109 köyden 1,500 Ermeni, Erivan ve çevresine göç etmişti.⁴⁰ Dolayısıyla Rusların göç kararıyla 150,000'den daha az Ermeni göç etmiş olmalıdır. Ermeni kaynaklarında göç ettirilen Ermenilerin sayısının 150,000-200,0000 arası olarak verilmesi, Ermeni Patrikhanesi'nin 1912 tarihli nüfus verilerine dayandırılmış olsa gerektir. Zira Patrikhane'nin verilerine göre Van ve çevresinde 185,000 Ermeni yaşamaktaydı.⁴¹ Teodik'in Amenun Daretsuys (Ամենուն Տարեցոյրը) [Herkesin Yıllığı]⁴² adlı yıllığına göre de savaştan önce Van'da 197,000 Ermeni bulunmaktaydı.⁴³

Osmanlı Nüfus Sayımı	120, 392
Ermeni Patrikhanesi Nüfus İstatistikî	185,000
Teodik'in Nüfus Verisi	197,000

Tablo-1 Osmanlı ve Ermeni kaynaklarına göre Van ve çevresinde Ermeni nüfusu⁴⁴

- 38 Ջ. Կիրակոսյան, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Եվ Արեվմտահայությունը /Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri/, Հայաստան, Երեվան, 1967, էջ 317. Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917), (Yay.Haz. N. Chernichenkina), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan, 2015, s. 253. Svazlyan, a.g.e., s.183.
- 39 H.Kemal Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. B. Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 367-384.
- 40 Գեմոյան[Demoyan], s. 25-29. Osmanlı Devleti'nin zorunlu göç kararından kaçanlar için bakınız: Svazlyan, a.g.e., s. 109-176.
- 41 Marcel Leart, *Belgeler Işığında Ermeni Meselesi*, (Çev. R. Akman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 125.
- 42 Ամենուն Տարեցոյրը [Amenun Daretsuys]: Teodik Teodoros Lapçincyan tarafından 1907-1928 yılları arasında yayınlanmıştır. Yıllık, 1923'e kadar İstanbul'da, 1928'e kadar Paris'te yayın hayatına devam etmiştir. Güzin Çaykiran, "Osmanlı Ordusunda Hizmet eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk edilmeyeceğine dair Mukarrerat", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Sayı: 63, c. 4, Eylül – Aralık 2014, s. 2995. Ayrıca Lapçincyan, Ամենուն Տարեցոյրը [Amenun Daretsuys]/adlı yıllığın 1915 sayısının yayınlanmasından sonra 20 Nisan 1915'te Divan-ı Harpte yargılanarak 1 yıl hapis cezası almıştır. Nesim Ovadya İzrail, *24 Nisan 1915*, İletişim, İstanbul, 2013, s. 217.
- 43 Կիրակոսյան[Kirakosyan], նույն տեղ, էջ 406.
- 44 Osmanlı nüfus sayımında sadece Ermenilerin göç ettiği yerleşim yerlerinin nüfusu miktarı verilmiştir (Van, Bulanık, Adilcevaz, Erciş, Malazgirt, Ahlat, Müküs(Bahçesaray), Şatak(Çatak) ve Muş). Ermeni müellif Kirakosyan, Rusların göç ettirme kararıyla birlikte Muş'tan da Ermenilerin göç ettirildiğini kaydetmektedir. Oysa Muş, 17 Şubat 1916'da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Dolayısıyla General Yudenic, ordusunun Bitlis istikametinde ilerleyeceğini

Gazi

Akademik Bakış

139

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

1916 yılının Mart ayında Kafkasya ve İran'a ulaşan göçmen sayısı yaklaşık 400,000 idi.⁴⁵ Rus istatistiklerine göre 1917'de Erivan'da 464,000 Ermeni yaşamaktaydı.⁴⁶ Göçler, Kafkas Ermeni Yardım Komitesi, Kardeş Yardımı⁴⁷, Ecmiadzin ve Erivan Kardeş Yardımı, Merkez Komitesi, Moskova Komitesi ve Bakü Ermeni Dostluğu⁴⁸ gibi kuruluşlar tarafından organize edilmekteydi.⁴⁹ Bu kuruluşlar Ermeni göçmenlerine ipe, tohum ve koşum takımı sağlayarak göçmenleri Kafkasya'da çeşitli bölgelere iskân ediyorlardı.⁵⁰ Fakat bu durum Kafkasya'da yaşayan Rus Ermenileri tarafından hoş karşılanmamıştı. Zira Rus Ermenileri, refah seviyelerinin düşmesi ihtimalinden dolayı Osmanlı Ermenilerine *kin* duymaya başlamışlardı.⁵¹

Ruslar Tarafından Kafkasya'ya Göç Ettirilen Ermenilerin Durumu ve Göç İstikametleri

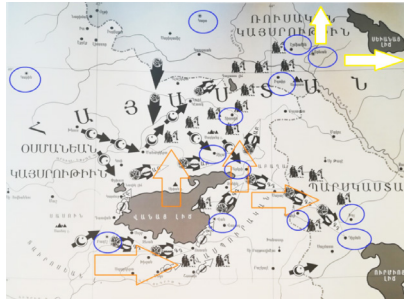
Ruslar göç ettirme kararını savaş koşulları altında *plansız* ve *acele* bir şekilde almışlardı. Bunun bir sonucu olarak da göç esnasında birçok Ermeni iklim koşulları, salgın hastalık ve açlıktan hayatını kaybetmişti. Örneğin Ermenistan Ulusal Arşivi tarafından hazırlanmış olan *Kedername*'de geçen anlatımlarda Karapet Davityan, göç yolunda şiddetli sıcağın 40 kişinin hastalandığını ve bunların Eçmiadzin'e ulaştıklarında öldüklerini kaydetmektedir. Yine aynı şekilde Köşk (Muradiye'de) köyünden 30 kişi yorgunluk ve sıcağın Ecmiadzin'de hayatlarını kaybetmişlerdi. Muradiye'nin Haçan köyünden de 100 kişi ölmüştü.⁵² Göçmenler arasında kolera ve tifüs yaygındı. Svazlıyan'ın derlemelerinde Manvel Marutyan'ın anlatımına göre İğdir'da o dönemde tifüs ve kolera salgını başlamıştı.⁵³ Eçmiadzin'e yapılan göçlerde Ermeni müellif Martirosyan binlerce göçmenin kiliselerin avlularında hasta ve ölmek üzere olduklarını ve ekme diyen

planlayarak güzergâhta bulunan Ermenilerin göç etmesini istemiş olsa gerektir.

- 45 Şahin Doğan, "Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri 1914-1918", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 64.
- 46 *Armenia and Kurdistan*, G.W. Prothero (Ed.), H.M. Stationery Office, London, 1920, s. 8. Dolayısıyla bu göçlerle Rusya, Orta Asya Türkleri ile Türkiye arasında bir tampon devlet olarak Erivan'ın başkent olduğu bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulmasının zeminini hazırlamıştır.
- 47 Ռ. Սահակյան, "Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիների Տարածահայրությանը Օգնության Կազմակերպումը (1916-1917 թթ.)" [Birinci Dünya Savaşı'nda Muş'ta Yardım Kuruluşları 1916-1917]. Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 1, 2011, <https://artsakhib.am/2019/10/04/առաջին-համաշխարհային-պատերազմի-տարի/>, էջ 37. [R. Sahakyan, "Aracın Hamaşhahayin Paterazmi Tarinerin Taronahayutyani Ognutyani Kazmakerpumi (1916-1917tt.)", *Patma-Banasirakan Handes*, 2011].
- 48 Ընկերություն kelimesi, yoldaş olarak da çevrilmektedir. Dönem itibariyle Bolşevik İhtilali henüz gerçekleşmediği için Ընկերություն kelimesi dostluk olarak çevrilmiştir. Birsen Karaca, *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, Kurmay Yayınevi, Ankara, 2007, s. 91.
- 49 Կիրակոսյան [Kirakosyan], նույն տեղ, էջ 476.
- 50 *Kedername*, a.g.e., s. 51-55.
- 51 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, s. 257, 77.
- 52 *Kedername*, a.g.e., s. 53-74.
- 53 Svazlıyan, a.g.e., s. 199.

Göç

ağladıklarını kaydetmektedir. Aynı şekilde Martirosyan, Ermeni *Horizon* gazetesinden 21 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar Eçmiadzin'de 2,613 kişi açlık ve hastalıktan hayatını kaybettiğini aktarmaktadır.⁵⁴ Ermeni müellif Nuşervanyan'ın tespitine göre de Kafkasya'ya yapılan göç sırasında yaklaşık 50,000 Ermeni, açlık ve hastalıktan hayatını kaybetmişti.⁵⁵ Ermeni göçmenler açlık ve hastalık yanında göç güzergâhlarında meskûn bulunan Kürt aşiretlerinin saldırılarına da maruz kalmışlardı. Bargiri (Muradiye) üzerinden yapılan göçlerde Ermeniler, Zilanlı ve Haydaranlı⁵⁶ Kürt aşiretlerinin saldırılarına uğramışlardı.⁵⁷ Örneğin Timar nahiyesinde Arevak köyü Ermenilerinin göçü sırasında Kürt saldırılarından dört kişi ölmüştü. Kurubaş köyü Ermenilerinden de saldırılar sonucu 10 kişi ölmüş, Iğdır'a geçene kadar da 300 kişi hayatını kaybetmişti. Aynı şekilde Timar nahiyesi Marmet (Mermite) Köyü Ermenileri, Zilanlı ve Haydaranlı Kürt aşiretlerinin saldırısına uğramış, 100 kadın ve 15 çocuk öldürülmüştü.⁵⁸ Bu saldırılarda Martirosyan'a göre 1,000⁵⁹ Ermeni, Garo Sasuni'ye göre ise 4,000 Ermeni hayatını kaybetmişti.⁶⁰ Başka bir Ermeni kaynağına göre ise göç sırasında Kürtler, 40,000 Ermeni'yi öldürmüşlerdi.⁶¹

Harita-1 Ermenilerin haritasına göre Van ve çevresinden göç ettirilen Ermenilerin göç güzergâhları⁶²

- 54 Տէր-Մարտիրոսեան, [Ter Martirosyan] <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20054/Մեծ%20ղէպերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>.
- 55 Ն. Նուշերվանյան, “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Յեղասպանությունից Հետո [Ermeni Soykırımından Sonra Ermeni Nüfusunun Dağılımı]”, Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես, 2018, <https://artsakhlib.am/2019/հայ-գաղթականության-տեղաբաշխումը-հայ/>, էջ 281 [N. Nuşervanyan, “Hay Gağtaganutyun Teğabaşhımı Hayorts Tsaghspanutyunits Heto”, *Patmutyun yev Mşakuyt Hayagitakan Handes*, 2018].
- 56 Kedername: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı 1915*, Y. Gedik (Ed.). (Çev. D. Lokmagözyan), Belge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 50-54.
- 57 Svazliyan, a.g.e., s. 220.
- 58 Kedername, a.g.e., s. 20-51.
- 59 Տէր-Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20054/Մեծ%20ղէպերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>.
- 60 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin). Med Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 167.
- 61 Սահակյան [Sahakyan], նույն տեղ, էջ 156.
- 62 Յ. Սանճիկեան, (Խմբագիր), Յուշամատեն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Արբուն-

Gazisi

Harita-1'den anlaşıldığı üzere Ermenilerin göç istikametleri, kuzeyde Bargiri/Muradiye geçidinden Abagay, Diyadin ve Iğdır'a oradan da Eçmiadzın ve Erivan'a, güneyde ise; Van/Saray ve Kotur üzerinden Hoy, Dilman ve Salmas'a ulaşmaktadır. Nitekim Ermeniler, Erivan ve çevresi başta olmak üzere Eçmiadzın, Iğdır, Kamerli⁶³ ve Margara'ya⁶⁴ bağlı köylere yerleştirilmişlerdi. Van'ın Hakkâri sancağından yapılan göçlerde ise Ermenilerin büyük bir kısmı İran sınırından geçerek Dilman ve Salmas'a yerleşmişlerdi. Ayrıca Erivan istikametinde yapılan göçlerde Tiflis ve Bakü'ye geçmiş birçok Ermeni aile de vardı.⁶⁵

Ermenilerin göç etmeye başlamasından sonra 5 Ağustos 1915'te başlayan Kılıçgediği Muharebesi'nde Ruslar, 11 Ağustos'ta Malazgirt'i geri almış ve bölgeye tekrardan hâkim olmuşlardı.⁶⁶ Dolayısıyla Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç eden Ermeniler, Ağustos sonuna doğru Rus işgal bölgelerine geri gelmeye başlamıştı. Bu kapsamda Eçmiadzın ve Margara'dan yaklaşık 30,000-40,000 Ermeni geri gelmişti.⁶⁷ Rusların 16 Şubat 1916'da Erzurum, 2 Mart'ta Bitlis ve 18 Nisan'da Trabzon'u ve 25 Temmuz'da Erzincan'ı işgal etmesiyle birlikte bu göçmenlerin sayısı artmış ve Mart 1916'dan 1917 yılına kadar Van'dan Trabzon ve Erzincan'a kadar olan bölgeye yaklaşık 140,000 Ermeni dönüş yapmıştı.⁶⁸ Fakat bu göçler, *izinsiz*⁶⁹ve plansız bir şekilde gerçekleşmişti. Örneğin 1916 yılında Kafkas Ermeni Yardım Komitesi temsilcisi Garo Sasuni, savaş sırasında dağınık halde bulunan Ermenileri şehir merkezlerine getirmeye çalışmış ve bu kapsamda kurmuş olduğu 100 kişilik Sasunlu Manuk çetesi, dağınık halde bulunan 3,270 Ermeni'yi Muş'a getirebilmişti.⁷⁰

Nitekim Ruslar, işgal ettiği bölgelerde mevcut unsurlarla yaşamayı düşünmemiş, Eleşkirt, Diyadin ve Bayezid'in ele geçirilmesinden sonra buralardan Kürtleri göç ettirerek Kuban ve Don asıllı Kazakları yerleştirmeyi planlamıştı. Aynı şekilde Ermenilerin de savaş sonrası yerleştikleri topraklardan çıka-

Göç

Akademik
Bakış
142
Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

- Աղաս, երեք հատորով, 1890-1990/Ermeni Devrimci Daşnaksutyun Hatırası Albüm-Atlas, C. 3, 1890-1990/ Հոյամարտ 1914-1925. Բ. Հատոր. Լոս Անճելըս-Քալիֆորնիա: Հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի, 2001, էջ 31. [Y. Mancikyan, (Hımbagir), *Yuşamatean Hay Yeğapohakan Daşnakistyan Albom-Atlas, Yerek Hatarov, 1890-1990. Goyamart 1914-1925*. B. Hator, Hratarakutyun Hay Yeğapohakan Daşnaksutyun Arevmtean Amerikayı Kedronakan Komitei, Los Ancelis Kalifornia, 2001].
- 63 Bugün Ermenistan'da yerleşim yeri, adı Artaşat olarak değiştirilmiştir.
- 64 Iğdır/Alican Sınır Kapısı'nda Ermenistan sınırları içerisinde kalan bir yerleşim yeridir.
- 65 Ayrıntılı bilgi için bakınız: *Kedername*, a.g.e., s. 19-148.
- 66 Belen, a.g.e., C.II, s.116-123.
- 67 Svazliyan, a.g.e., s. 182.
- 68 Ա. Հարությունյան, “Վանի Ծրջանային Վարչության Գործունեությունը (1917 Թ. Մարտ-Նոյեմբեր) [Van Bölgesi Yönetimi'nin Faaliyetleri (Mart-Kasım 1917)]”, Պատմագիտական Հանդես, 1, 2015, <https://artsakhib.am/2019/09/18/վանի-ըրջանային-վարչության-գործունեություն/>, էջ 66-67 [A., Harutyunyan, Vani Şrcanayin Varçutyun Gordsuneutyuni (1917 T. Mart-Noyember). *Patma Banasirakan Handes*].
- 69 Ruslardan izin almadan kastedilmiş olsa gerektir. *Kedername*, a.g.e., s. 74.
- 70 Սահակյան[Sahakyan], նույն տեղ, էջ 41-43.

ri olmayacağı düşünölmüş ve yerleşmelerine izin verilmemesi konusunda Rus yetkililer aralarında istişarelerde bulunmuşlardı.⁷¹ Bunun bir sonucu olarak da Ermeniler, Rus işgal bölgelerine Rusların çabalarıyla değil, daha çok Ermeni yardım kuruluşlarının vasıtasıyla dönüş yapmışlardı.⁷²

Sonuç ve Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Çarlık Rus Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğusundan ilerleyişe geçerek sıcak denizlere inmeyi ve İtilaf kuvvetleriyle birleşmeyi planlamıştı. Bu plan çerçevesinde ilerleyişe geçen Rus ordusu, Osmanlı ordusunun Ermeni isyanlarıyla meşgul olduğu bir sırada Van/Saray istikametinden Van'a yönelmiş ve 20 Mayıs 1915'te burayı işgal etmişti. İşgalle birlikte General Yudenic, isyan etmiş olan Ermenilere ve Ermeni Gönüllü Birliklerine hizmetlerinden dolayı Van'da bir geçici hükümet kurmalarına müsaade etmişti. Fakat kısa süre sonra Rus ordusu, Osmanlı taarruzları karşısında elde ettiği bölgeleri kaybedince geri çekilmiş ve savaş alanının güvenliği için bölgede bulunan Ermenilerin göç ettirilmesine karar vermişti. Bu karar üzerine Ermeni kaynaklarına göre yaklaşık 150,000-200,000 arasında Ermeni Kafkasya'ya göç ettirilmişti. Göç esnasında 50,000 Ermeni açlık ve hastalıktan 40,000 Ermeni de Kürtlerin saldırılarından hayatını kaybetmişti. Savaş koşullarının değişmesine bağlı olarak da göç eden Ermeniler, Rus işgal bölgelerine geri gelmeye başlamıştı.

Nitekim General Yudenic'in Ermenileri göç ettirme kararı, devletlerin savaş koşullarında zaman zaman bu tür kararlar alabileceğini göstermektedir. Ayrıca Osmanlı Hükümetinin Ermenilerin güney vilayetlere göç ettirilmesi kararını Mayıs 1915'te aldığı dikkate alınırsa Temmuz 1915'te Rus kumandanının Ermenileri göç ettirme kararı üzerinde örnek teşkil etmiş olsa gerektir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

ATASE, BDH-Kls.:2811, Dosya:26, Belge:28.

ATASE, BDH-Kls.:2820, Dosya: 69, Belge:4, Fih.:7.

ATASE, BDH-Kls.:193, Dosya: 698, Belge:817, Fih: 3(1).

ATASE, BDH-Kls.:2818, Dosya:1, Belge:32(33).

ATASE, BDH-Kls.:510, Dosya: 494, Belge:23.

ATASE, BDH, Kls.:528, Dosya:1029, Belge:23, Fih.:11.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, C. 31, sayı:81, 1982.

BELEN, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

71 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, s. 123.

72 *Kedername*, a.g.e., s. 51-55.

BELLEN, Fahri, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, Milli Savunma Akademisi, İstanbul 1958(Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi).

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

ÇAKMAK, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Tetik, A., Kiper, S. Seven, A. ve Demirtaş, Y.S. (Yay.Haz.), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

Kedername: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı 1915, Y. Gedik (Ed.), (Çev. D. Lokmagözyan), Belge Yayınları, İstanbul 2014.

Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917), N Chernichenkina (Yay. Haz.), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2015.

Kitaplar ve Makaleler

AVERYANOV, P.I., *19. Yüzyılda Osmanlı-İran Rus Savaşlarında Kürtler*, (Çev. İ. Kale), Avesta Basın Yayın, İstanbul 2010.

ÇAYKIRAN, Güzin, "Osmanlı Ordusunda Hizmet eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevkedilmeyeceğine dair Mukerrerat", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Sayı: 63, C.4, Eylül – Aralık 2014, s. 2993-3998.

ÇİÇEK, Kemal, "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014.

ԴԵՄՈՅԱՆ, Հայկ, Մարտերը Կյանքի Ու Արժանապատվության Համար. Ինքնապաշտպանական Մարտերը Մեծ Եղեռնի Տարիներին [Haysiyet ve Varlık İçin Mücadele: Büyük Felaket Yıllarında Mukavemet], ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, Երևան, 2015|Hayk Demoyan, *Makarelov Kyanki u Arjanapatvutyanyan Hamar İnknapaştpanakan Marteri Mets Eğerni Tarinerim*, HH GAA Hayots Tseğaspanutyanyan Tangaran-İnstitut, Yerevan 2015).

DOĞAN, Şahin, "Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri 1914-1918", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

GÜNAY, Nejla, "Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:10, C. 20, Yaz 2017, s.49-68.

GÜNAY, Nejla, "Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı:56, 2017, s.61-80.

GÜNAY, Nejla, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Grupların Birbirleriyle ve Osmanlı Devleti İle İlişkilerinde Rus Etkisi", *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan Bildiriler Kitabı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s.483-507.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

Göz

Akademik
Bakış

144

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ա., “Վանի Շրջանային Վարչության Գործունեությունը (1917 Թ. Մարտ-Նոյեմբեր) [Van Bölgesi Yönetimi'nin Faaliyetleri (Mart-Kasım 1917)]”, Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 1, 2015, <https://artsakhib.am/2019/09/18/վանի-շրջանային-վարչության-գործունեություն/>, էջ 66- էջ 58-80 [A., Harutyunyan, Vani Şrcanayin Varçutyen Gordsuneutyunı (1917 T. Mart-Noyember). *Patma Banasirakan Handes*].

İZRAİL, Nesim Ovadya, *24 Nisan 1915*, İletişim, İstanbul 2013.

KARACA, Birsen, *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, Kurmay Yayınevi, Ankara 2007.

KARPAT, H. Kemal, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. B. Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KEVORKYAN, Raymond, *Ermeni Soykırımı*, (Çev. A.T. Ekmekçi), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, Ջ., Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Եվ Արեւմտահայությունը [Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri], Հայաստան, Երեվան 1967.

LEART, Marcel, *Belgeler Işığında Ermeni Meselesi*, (Çev. R. Akman), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

ՄԱՆՃԻԿԵԱՆ, Յ., (Խմբագիր), Յուշամատենան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Արլոմ-Ատլաս, Երեք Հատորով, 1890-1990 [Ermeni Devrimci Daşnakstutyun Hatırası Albüm-Atlas, C.3, 1890-1990]. Գոյամարտ 1914-1925. Բ. Հատոր, Հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի, Լոս Անճելլոս Քալիֆորնիա 2001. [Y. Mancikyan, (Himbagir), *Yuşamatean Hay Yeğapohakan Daşnakstyan Albom-Atlas, Yerek Hatarov, 1890-1990*, Goyamart 1914-1925. B.Hator, Hratarakutyun Hay Yeğapohakan Daşnakstutyen Arevmtean Amerikayi Kedronakan Komitei, Los Ancelis Kalifornia 2001].

McCARTHY, Justin, ASLAN, Esat, TAŞKIRAN, Cemalettin ve TURAN, Ömer, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, (Çev. B. Yoğun), T&K Yayınları, İstanbul 2018.

ՆՈՒՇԵՐՎԱՆՅԱՆ, Ն. “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Ցեղասպանությունից Հետո [Ermeni Soykırımından Sonra Ermeni Nüfusunun Dağılımı]”, Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես, 2018, <https://artsakhib.am/2019/հայ-գաղթականության-տեղաբաշխումը-հայ/>, էջ 271-282 [N. Nuşervanyan, “Hay Gağtaganutyan Teğabaşhumı Hayorts Tsağaspanutyunits Heto”, *Patmutyun yev Mşakuyt Hayagitakan Handes*, 2018].

ÖĞÜN, Tuncay, “Bitlis Halkının Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Sağladığı Lojistik Destek”, *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyum Bildirileri*, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, Bursa, 2013, s.345-348.

PERİNÇEK, Mehmet, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Göç

Akademik Bakış

145

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռ., “Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին Տարոնահայությանը Օգնության Կազմակերպումը (1916-1917 թթ.)” [Birinci Dünya Savaşı’nda Muş’ta Yardım Kuruluşları 1916-1917]}. Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 1, 2011, <https://artsakhlib.am/2019/10/04/առաջին-համաշխարհային-պատերազմի-տարի/>, էջ 36-60 [R. Sahakyan, “Aracin Hamashahayin Paterazmi Tarinerin Taronahayutyani Ognutyun Kazmakerpumi (1916-1917tt.)”, *Patma-Banasirakan Handes*, 2011].

ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռ., “Միլիցիայի Կազմակերպումը Վանի Նահանգում (1915 Թ. Հոկտեմբեր – 1916 Թ. Սեպտեմբեր) [Van Vilayeti’nde Milis Örgütü (Ekim 1915 - Eylül 1916)]”, Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 2, 2018, <https://artsakhlib.am/2019/09/05/միլիցիայի-կազմակերպումը-վանի-նահանգ/>, էջ 149-160 [R. Sahakyan, “Militsiayin Kazmakerpumi Vani Nahangum (1915 T. Hoktember-1916 T. September), *Patma-Banasirakan Handes*, 2, 2018].

SASUNİ, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin). Med Yayınevi, İstanbul 1992.

SUNY, Ronald Grigor, *Ancak Çölde Yaşayabilirler*, (Çev. Ebru Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016.

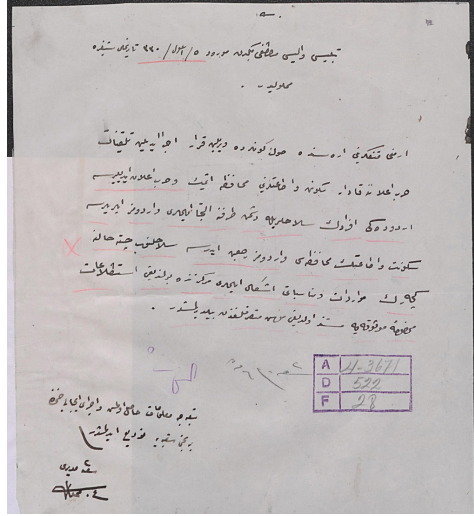
SVAZLIYAN, Verjine, *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklıklarının Anlatıkları*, (Çev. T. Voğormiyacıyan ve P. Çavikyan), Belge Yayınları, İstanbul 2013.

ԹԱԹՈՅԱՆ, Ռ., Արևմտահայության Թվաքանակի Հարցը 1878-1914 Թվականներին /1878-1914 Tarihleri Arasında Batı Ermenistan’da Nüfus Sorunu / ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, Երևան 2015 [R. Tatoyan, *Arevmitahayutyun Tvakanaki Harts 1878-1914 Tvakannerin*, HHGAA Hayots Tsegaspanutyun Tangaran-İnstitut, Yerevan 2015].

ՏԷՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Յ., Մեծ Դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին [1914-1915 Yılları Arasında Van’da Büyük Olaylar], Արարատ, Երևան, 1917, <http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999> /Մեծ%20դեպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին [Y., Ter Martirosyan, *Meds Depkeri Vaspuraganum 1914-1915 Tuakannerin*, Ararat, Yerevan 1917].

ÜNAL, Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5, C. 17, 2008, s.134-152.

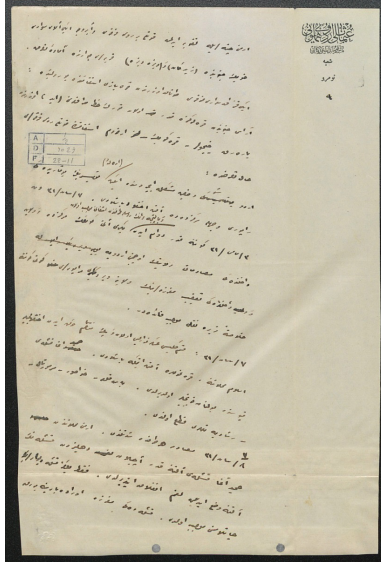
Գոյ

Ek Belge:1

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin hal ve hareket tarzlarını belirleyen VIII. Taşnak Kongresi'nde alınan kararlara dair belge.

ATASE, BDH, Kls.: 2811, Dosya: 26, Belge: 28 (18 Eylül 1914)

Ek Belge:2

20 Nisan 1915'te Van isyanının başladığına dair rapor.

ATASE, BDH, Kls.: 528, Dosya: 1029, Belge: 23, Fih.: 11.

Ek Kroki-1

Van'da Ermeni isyanına bağlı olarak 8 Mayıs 1915'te Rus ordusunun Van/Saray istikametine ilerleyişini gösterir kroki.

Kaynak: Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, s. 408.

Extended Abstract

Russia chose the Eastern territories of the Ottoman Empire to reach the Mediterranean during the First World War. However, the 3rd Ottoman Army located in the region was the main obstacle threatening the Russian advance towards south. Russia in pursuit of eliminating the threat tried to win over the Armenians and the Kurds settled in the region with the instigations of helping them in establishing their own states, and to this end initiated propagandistic activities among those elements. As a result of the indoctrinations, the number of Ottoman Armenian and Kurdish peoples expected to comply with the mobilization order fell considerably, and hence the 3rd Army expeditionary force cadres could not have been met. Some of the Armenians settled in the 3rd Army area of responsibility fled to the Caucasus in at the beginning of the First World War, and some headed towards Tbilisi to join the Armenian Volunteer Units formed within the organization of the Russian Army. Those who remained in the Ottoman territories rose against the state upon the incitements of the Armenian komitadjis. Likewise, some of the Kurdish peoples, inhabiting in the 3rd Army area of responsibility, refused to conform with the call for mobilization owing to their nomadic and semi-nomadic lifestyles, and their tribal nature. Yet, some, under the Russian instigations rose against the Ottoman State in the eastern territories under the leadership of Bedirhan Abdürrezzak, Simko İsmail Agha, and Seyyid Taha. Hence, the 3rd Army Ottoman

Army was in a difficult situation when the First World War began to be waged on the Eastern Front.

The campaign on the Eastern Front began upon the Russian incursion of the Ottoman territories through Bayezid/Muson, Kağızman/Kötek, Erzurum/Narman-Oltu/Kaleboğazı line as of 1 November 1914. Upon the launching of the campaign, the Armenians in the region rose against the Ottoman State in line with the Russian advance. Russian units taking rebellions in the region, especially the Van rebellion, for granted advanced via Kotur/Iran toward Saray/Van occupied Malazgirt on 11 May 1915, Gevaş on 18 May, and Van on 20 May. Upon Russian units' entering Van, the Armenians living in the city presented the key to the city to the Russian General Nikolai Yudenich who allowed the Armenians to establish a Provisionary Armenian Government in Van under the administration of a Dashnak, Aram Manukian. Following the establishment of the provisional government Ottoman Army launching a counter-offensive took back the Russian occupied towns of Malazgirt, Adilcevaz, and Karaköse. Upon the developments, the Commander of the Russian Caucasus Army, General Yudenich, pulled his units back, and in line with the military measures, ordered the moving of the Armenians residing in the regions under occupation to the Caucasus. According to the Armenian sources; some 150.000-200.000 Armenians were moved from Van, Bulanık, Adilcevaz, Erciş, Malazgirt, Ahlat, Müküs (Bahçesaray), Şatak (Çatak), and Muş regions to the environs of Yerevan. However, considering the regions from where the Armenians were moved, the Ottoman census statistics of 1914 record that only some 120.000 Armenians were living in those regions. Moreover, when the First World War broke out quite a large number of Armenians had already fled to Caucasia or joined the Armenian Vaoluntary Units. On the other hand, there were some Armenians who were relocated in the southern *vilayats* of the Ottoman State in accordance with the terms and conditions of the Provisionary Law of **** as well. Hence, it is highly possible that the number of Armenians moved by the Russian army to the Caucasus is less than 150.000.

The route the Armenians were moved extended from Bargiri/Muradiye pass in the north, and from Abagay to Diyadin and Iğdır, and finally to Etc-hmiadzin and Yerevan. In the south, it extended from Saray/Van to Kotur/Iran, then to Khoy, Dilman, and finally to Salmas. In routes taken in the north, Iğdır and Kamerli were but two of the towns where the Armenians settled before reaching to Yerevan. Moreover, there were some Armenian families, destined to settle in Yerevan, who instead moved to Tbilisi and Baku. Unplanned and impetuous movement of the Armenians by the Russian forces, around 50.000 Armenians lost their lives owing to the climatic conditions, hunger, and epidemics. Further, Kurdish people living in the regions through which the Armenians were moved attacking the convoys killed about 40.000 Armenians. Russian

Gazi

Akademik
Bakış

149

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020

forces took Malazgirt back from the Ottoman forces on 11 August 1915, at the end of the Kılıçgediği Battle that began on 5 August 1915, and controlled the region once again. Hence, the Armenians who were moved to Caucasus began returning to the regions under Russian occupation. Accordingly, some 140.000 Armenians were moved back to their homes by the relief agencies between 1915-1917.

Consequently, it is clear that the Commander of the Russian Caucasus Army, General Yudenich, ordered the moving of the Armenians to the Caucasus in July 1915 within the framework of military measures, under the heavy conditions of the war. Likewise, on 27 May 1915, the Ottoman State decided to relocate its Armenian subjects to southern vilayats in the Ottoman territories within the frame work of military measures. As it can be seen, states in times of war, are compelled to take such decisions within the framework of military measures. It is here needless to say that the decision taken by the Ottoman State played a crucial role in General Yudenich's decision on returning of the Armenians back to their home towns.

Göz

Akademik
Bakış

150

Cilt 14
Sayı 27
Kış 2020